

УДК 347.9

Оксана Грабовська,

кандидат юридичних наук,

доцент кафедри правосуддя юридичного факультету

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ЗАСТОСУВАННЯ ПОЛОЖЕНЬ КОНВЕНЦІЇ ПРО ЗАХИСТ ПРАВ ЛЮДИНИ І ОСНОВОПОЛОЖНИХ СВОБОД У ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ УКРАЇНИ

У статті досліджується роль та місце Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод у цивільному процесі України. Проаналізовано відповідність національного цивільного процесуального законодавства основоположним засадам Конвенції.

Ключові слова: Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, рішення Європейського суду з прав людини, цивільний процес України.

З часу ратифікації Україною у 1997 р. Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі — Конвенція) Законом України «Про ратифікацію Конвенції про захист прав і основних свобод людини 1950 р.», минуло чимало років.

Одразу після ратифікації, тобто надання Україною згоди на обов'язковість [1] Конвенція здебільшого сприймалась як акт, який має декларативний характер, а його положення повинні стати базовими для національного законодавства, при його розробці або внесенні змін. Про безпосереднє застосування Конвенції у судовій практиці з відповідним відображенням у процесуальних документах хоча і йшлося, але на практиці не реалізовувалося у спосіб, який передбачений Конвенцією та на яку заслуговує, оскільки Конвенція не лише закріплює права людини та основоположні свободи, а й гарантує їх захист шляхом регулювання діяльності Європейського суду з прав людини. Пояснити це можна відсутністю у національній цивільній процесуальній практиці протягом тривалого часу досвіду застосування актів подібного роду та суддівською інертністю.

Прагнення України до Європейської інтеграції зумовило прийняття у 2006 р. Законом України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини», зміни до якого вносились у 2011 та 2012 рр. Метою прийняття цього Закону було не лише врегулювання відносин, які виникають у

зв'язку з обов'язком України виконувати рішення Європейського суду з прав людини у справах проти України, усунення причин порушення Україною Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод і протоколів до неї, а й впровадження в українське судочинство, в тому числі і цивільне процесуальне, європейських стандартів прав людини, створення передумов для зменшення числа заяв до Європейського суду з прав людини проти України.

Статтею 13 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» передбачено також *систему заходів*, спрямованих на забезпечення додержання Україною положень Конвенції, порушення яких встановлено рішенням Європейського суду з прав людини, забезпечення усунення недоліків системного характеру, які лежать в основі виявленого Судом порушення, а також усунення підстав для надходження до Суду заяв проти України, спричинених проблемою, що вже була предметом розгляду в Суді. Серед заходів — внесення змін до чинного законодавства України та практики його застосування, забезпечення професійної підготовки з питань вивчення Конвенції та практики Європейського суду з прав людини.

Таким чином, позначені заходи, передбачені Законом України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини», могли б

сприяти застосуванню Конвенції, рішень Європейського суду з прав людини безпосередньо у судовій практиці. Втім, як свідчить судова практика та виступи суддів на заходах, присвячених імплементації положень Конвенції у національне законодавство, судову практику, суди й дотепер рідко звертаються до Конвенції, ще рідше, — до рішень Європейського суду з прав людини, а окремі положення Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» викликали широку наукову дискусію, зокрема щодо місця Конвенції та практики Європейського суду з прав людини у системі джерел права.

Законом України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» закріплено положення, відповідно до якого Конвенція та практика Європейського суду — джерела права в Україні (ст. 17).

У національній теорії права поняття «джерело права» тлумачиться у кількох аспектах: 1) у формально-юридичному розумінні — спосіб юридичного виразу права, в результаті чого воно об'єктивується, набуває офіційності й загальнообов'язковості. В такому розумінні джерелом права є нормативно-правовий акт, правовий прецедент, нормативний договір, правовий звичай, правова доктрина, релігійно-правова норма, міжнародно-правовий акт; 2) у матеріальному розумінні — об'єктивні умови життя суспільства, які зумовлюють спрямованість і зміст правових приписів; 3) в ідеологічному розумінні — наукові, релігійні та інші погляди, теорії, концепції щодо чинного, можливого та бажаного права; 4) у генезисному розумінні — вид соціальних норм, який виступив взірцем при створенні правових приписів (мораль, релігія, звичаї тощо) [2].

Джерелами цивільного процесуального права прийнято вважати правові акти, що містять норми, які регламентують цивільне судочинство [3]. І хоча останнім часом виділяють не джерела цивільного процесуального права, а цивільне процесуальне законодавство, до сукупності яких відносять і Конвенцію [4], очевидно, що поняття «джерела цивільного процесуального права» та «цивільне процесуальне законодавство» у своєму змісті, ідеології, збігаються.

Враховуючи положення Конвенції, законів України «Про ратифікацію Кон-

венції про захист прав і основних свобод людини 1950 р.», «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини», а також теоретичні висновки про сутність джерел права, можна переконливо стверджувати, що Конвенція є джерелом цивільного процесуального права, частиною національного цивільного процесуального законодавства України.

Стосовно прецедентності та обов'язковості рішень Європейського суду з прав людини науковцями та практиками висловлюються полярні судження. Рішення Європейського суду з прав людини розцінюються і як судовий прецедент, обов'язковий для виконання всіма правозастосовчими органами, чинник консолідації судової практики [5], і як акти, які не є джерелами права, а такими, що містять лише правотлумачні або правозастосувальні прецеденти [6]. Видається, що дана проблематика потребує окремого дослідження з урахуванням юридичної природи прецедента, практичної доцільності тощо.

У зв'язку з нормативним закріпленням положення про те, що Конвенція та практика Європейського суду — джерела права в Україні, виникло закономірне запитання про те, чи визначає законодавство України порядок застосування положень Конвенції, рішень Європейського суду безпосередньо у судовій практиці? Відповідь на це запитання частково містить ст. 18 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини», якою передбачено, що суди використовують офіційний переклад Конвенції українською мовою. Що стосується рішень та ухвал Суду та ухвал Комісії, то ст. 18 відсилає до ст. 6 з вказівкою на те, що суди використовують переклади текстів рішень Суду та ухвал Комісії, надруковані у виданні, передбаченому в ст. 6 цього Закону. Стаття ж 6 не вказує на конкретне видання, у якому рішення публікуються, а лише містить положення про обов'язок держави забезпечити переклад та опублікування повних текстів рішень спеціалізованим у питаннях практики Суду юридичним виданням, що має поширення у професійному середовищі правників, про забезпечення суддів опублікованим перекладом тощо. На видання, яке уповноважене публікувати рішення, вказує ст. 4, відповідно до якої

протягом десяти днів від дня одержання повідомлення про набуття рішенням статусу остаточного орган представництва готує та надсилає для опублікування в газеті «Урядовий кур'єр» стислий виклад рішення українською мовою.

Чи може національний суд України використовувати та посилалися на рішення, яке не перекладене і не опубліковане, тобто на оригінальний текст? Так, відповідно до ч. 3 ст. 18 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» у разі відсутності перекладу рішення та ухвали Суду чи ухвали Комісії суд користується оригінальним текстом.

Враховуючи реалії сьогодення, а вони свідчать про надмірну завантаженість суддів, розраховувати на те, що судді за власною ініціативою відшукуватимуть та перекладатимуть відповідні рішення, марно, тому видається, що положення ч. 3 ст. 18 вказаного Закону має сьогодні декларативний характер, але нормативне закріплення такої можливості є, безумовно, доцільним.

Чинний Цивільний процесуальний кодекс України (далі — ЦПК України), який є основним актом, регламентуючим цивільне судочинство, не містить окремого положення, яке б вказувало на можливість безпосереднього застосування Конвенції, рішень Європейського суду з прав людини при розгляді та вирішенні національними судами цивільних справ.

Відповідно до частин 1 та 2 ст. 2 ЦПК України «Законодавство про цивільне судочинство» цивільне судочинство здійснюється відповідно до Конституції України, цього Кодексу та Закону України «Про міжнародне приватне право». Якщо міжнародним договором, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України, передбачено інші правила, ніж встановлені цим Кодексом, застосовуються правила міжнародного договору.

У контексті зазначених норм виникає логічне запитання про те, чи охоплюється поняттям «міжнародний договір» Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод?

Згідно зі ст. 2 Закону України «Про міжнародні договори України» 2004 р. міжнародний договір України — укладений у письмовій формі з іноземною державою або іншим суб'єктом міжнародно-

го права, який регулюється міжнародним правом, незалежно від того, міститься договір в одному чи декількох пов'язаних між собою документах, і незалежно від його конкретного найменування (договір, угода, конвенція, пакт, протокол тощо). Таким чином, Конвенція — міжнародний договір, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України (ратифікована), а отже, якщо Конвенцією передбачено інші правила, ніж встановлені Цивільним процесуальним кодексом України, застосовуються правила Конвенції.

Чи потрібно до ст. 2 ЦПК України «Законодавство про цивільне судочинство» вносити доповнення, які б сприяли застосуванню Конвенції, рішень Європейського суду з прав людини у судовій практиці? Видається, що регулювання даного питання Законом України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» в цілому є достатнім, але з метою спонукання застосування Конвенції, рішень Європейського суду, надання їм особливого місця в системі джерел права, закріплення окремого положення про застосування у цивільному процесі Конвенції та рішень Європейського суду з прав людини видається необхідним.

У ієрархії джерел цивільного процесуального права виходячи зі змісту ч. 2 ст. 2, ч. 5 ст. 8 ЦПК України Конвенція повинна посідати найголовніше місце. Втім в Україні нерідко наголошується на пріоритеті Конституції України у співвідношенні із Конвенцією, іншими міжнародними договорами [7].

Відповідно до ст. 9 Конституції України чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України. Укладення міжнародних договорів, які суперечать Конституції України, можливе лише після внесення відповідних змін до Конституції України. Таким чином, «взаємовідносини» міжнародних договорів України та Конституції України урівноважені наведеним конституційним положенням.

Які ж положення (стандарты) Конвенції знайшли відображення у цивільному процесуальному законодавстві України, який було прийнято у 2004 р., тобто через сім років після ратифікації Конвенції?

У загальному вигляді стандартами (міжнародними, європейськими) в галузі

захисту прав людини і судочинства вважаються закріплені в міжнародно-правових актах мінімально необхідні вимоги, які визначають рівень захисту, забезпечення прав людини, відступати від яких держава, яка ратифікувала цей акт, у своїй законотворчій і правозастосовчій діяльності не може [8].

У сфері захисту прав, свобод та інтересів у порядку цивільного судочинства визначальною є ч. 1 ст. 6 Конвенції «Право на справедливий судовий розгляд», яка, окрім права на справедливий судовий розгляд, включає й право на відкритий розгляд, впродовж розумного строку, незалежним і безстороннім судом, створеним відповідно до закону та прилюдне оголошення рішення з певними винятками.

Європейський суд з прав людини особливо важливе значення надає ст. 6 Конвенції. За словами Суду, ст. 6 посідає «центральне місце» в Конвенції і «відображає засадничий принцип верховенства права» («Санді Таймс» проти Сполученого Королівства) («Sunday Times» v. The United Kingdom) [9], тому відповідність національного цивільного процесуального законодавства положенням ст. 6 Конвенції є особливо важливим.

Справедливий судовий розгляд — багатоаспектне поняття, яке в національній теорії права пов'язують здебільшого з правом на доступ до суду, на судовий захист. У ст. 1 ЦПК України «справедливість» закріплена як один з критеріїв, що складають завдання цивільного судочинства. Справедливість у судочинстві охоплює правильний, об'єктивний, неупереджений, своєчасний розгляд та вирішення справи, а також процесуальні дії, які відповідають морально-етичним і правовим нормам, тощо.

Відкритий судовий розгляд. Європейський суд з прав людини неодноразово зазначав, що відкритість судового розгляду спрямована на захист від таємного правосуддя, яке не підпадає під контроль громадськості, і що вона є одним із засобів збереження довіри до судів. У той самий час міжнародні акти передбачають можливість обмеження принципу транспарентності правосуддя з мотивів моралі, суспільного порядку чи державної безпеки у демократичному суспільстві в інтересах приватного життя сторін тією мірою, якою це необхідно за особливих обставин, коли публічність порушувала б інтереси правосуддя [10].

Відкритість у сукупності з гласністю та усністю розгляду справ в усіх судах України закріплені ст. 6 ЦПК України. Як забезпечувальний фактор гласності та відкритості судового розгляду — гарантія права на інформацію про час і місце розгляду своєї справи. Закритий розгляд справи допускається у разі якщо відкритий розгляд може призвести до розголошення державної або іншої таємниці, яка охороняється законом, а також за клопотанням осіб, які беруть участь у справі, з метою забезпечення таємниці усиновлення, запобігання розголошенню відомостей про інтимні чи інші особисті сторони життя осіб, які беруть участь у справі, або відомостей, що принижують їх честь і гідність.

Відповідно до ч. 4 ст. 6 ЦПК України особисті папери, листи, записи телефонних розмов, телеграми та інші види кореспонденції можуть бути оголошені в судовому засіданні тільки за згодою осіб, визначених Цивільним кодексом України. Це правило застосовується при дослідженні звуко- і відеозаписів такого самого характеру. Елементом відкритого розгляду справи є й прилюдне оголошення рішення.

Розгляд справи впродовж розумного строку. Поняття «розумний строк» є досить дискусійним, оскільки кожна цивільна справа має специфіку, яка впливає на строки розгляду та вирішення, а отже, й на розуміння та сприйняття «розумності строку» у кожному конкретному випадку. Тому поняття «розумний строк» розгляду справи є достатньо оціночним та суб'єктивним.

ЦПК України оперує, насамперед, поняттям «своєчасний» розгляд і вирішення цивільних справ (ст. 1), хоча й не містить тлумачення даного поняття. Критерій «розумний строк» зафіксований законодавцем у ст. 157 ЦПК України щодо загального строку провадження у цивільній справі, починаючи з постановлення ухвали про відкриття провадження у справі і закінчуючи власне судовим розглядом, який відповідно до вимог закону завершується ухваленням та проголошенням рішення. Загальним правилом для усіх цивільних справ є наступне: суд розглядає справи протягом розумного строку, але не більше двох місяців з дня відкриття провадження у справі. Тобто «розумність» строку також має межі. Для деяких категорій цивіль-

них справ, зокрема для справ про поновлення на роботі, про стягнення аліментів ця межа встановлена в один місяць.

Розгляд справи незалежним та безстороннім судом. Незалежність та безсторонність — умови, які захищають суд від різного роду впливу чи тиску.

Сутність принципу незалежності суддів закріплюють та розкривають Конституція України (ст. 126), Закон України «Про судоустрій і статус суддів» (ст. 6) та ін.

Положення про незалежність та недоторканність суддів забороняють вплив на суддів у будь-який спосіб, неповагу до суду чи суддів, зобов'язують розглядати справи законно обраним судом.

Що стосується розгляду справи безстороннім судом, що закріплено у ст. 6 Конвенції, то аналіз масиву законодавства України свідчить про те, що поняття «безсторонність суду» не є розповсюдженим як у національному законодавстві, так і у теоретичних джерелах. У ч. 3 ст. 6 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» йдеться про заборону впливу на безсторонність суду. Цивільний процесуальний кодекс України не оперує поняттям «безсторонній суд». У цивільному процесуальному законодавстві акцентується на неупередженому розгляді судом цивільних справ (ст. 1 ЦПК України).

Звернення до тлумачних словників української мови дозволило констатувати, що поняття «безсторонній» є синонімом поняттям «неупереджений», «справедливий», «об'єктивний». Безсторонній (неупереджений) щодо особи означає, що особа складає думку про кого-, що-небудь або щось робить на підставі об'єктивних фактів, а не особистого почуття [11]. Таким чином, поняття «безсторонній суд», яким оперує Конвенція та окремі національні законодавчі акти України та поняття «неупереджений суд», закріплене у ЦПК України, мають однакове значення. Очевидно, розбіжності у термінології зумовлені перекладом Конвенції на українську мову. Видається, що з метою терміноло-

гічної визначеності необхідно привести статтю 1 ЦПК України у відповідність до термінології ст. 6 Конвенції.

Таким чином, аналіз відповідності цивільного процесуального законодавства України положенням ст. 6 Конвенції дозволяє зробити **висновок** про те, що в цілому національне законодавство України, яке регламентує порядок здійснення судочинства у цивільних справах, адаптоване до положень Конвенції і при розробці ЦПК України, який було прийнято у 2004 р., законодавцем враховано як зміст конкретних положень Конвенції, так і саму ідею створення Конвенції — забезпечити загальне і ефективне визнання і дотримання прав, які в ній проголошені, створити підвалини справедливості тощо. То якщо цивільне процесуальне законодавство в цілому відповідає Конвенції, чи є необхідність у процесуальних актах одночасно посилатися й на Конвенцію?

Верховний Суд України у правових позиціях, Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ у постановках, які готуються на підставі узагальнення судової практики, з метою правильного та однакового застосування законодавства, надають рекомендації та роз'яснення щодо застосування положень Конвенції при розгляді цивільних справ. На необхідність судового застосування Конвенції як акта, який сприяє втіленню ідеї справедливого правосуддя, права на справедливий судовий розгляд, все частіше наголошують й відомі в Україні вчені [12], однак не можна не визнати, що положення Конвенції, які оперують поняттями, вживаними у європейських країнах, все ще не набули широкого розповсюдження у правовому обігу України. Стрімке розширення законодавчої бази, переважаність суддів не можуть визнаватися причиною незастосування Конвенції та практики Європейського суду з прав людини, враховуючи спрямованість України до інтеграції у європейське співтовариство.

ПРИМІТКИ

1. Відповідно до ст. 2 Закону України «Про міжнародні договори України» 2004 р. ратифікація, затвердження, прийняття, приєднання (залежно від конкретного випадку), форма надання згоди України на обов'язковість для неї міжнародного договору.

2. Словник юридичних термінів і понять : навч. посіб. / за ред. В. Г. Гончаренка та З. В. Ромовської. — К. : Юстініан, 2013. — С. 148.

3. Курс цивільного процесу / В. В. Комаров, В. А. Бігун, В. В. Баранкова [та ін.] ; за ред. В. В. Комарова. — Х. : Право, 2011. — С. 95.
4. Цивільне процесуальне право України : підручник / С. С. Бичкова, І. А. Бірюков, В. І. Бобрик [та ін.] ; за заг. ред. С. С. Бичкової. — К. : Атіка, 2009. — С. 19—20; Курс цивільного процесу / В. В. Комаров, В. А. Бігун, В. В. Баранкова [та ін.] ; за ред. В. В. Комарова. — Х. : Право, 2011. — С. 95.
5. З доповіді В. Т. Нора на круглому столі «Забезпечення єдності судової практики в Україні» // Стенограма заходу від 17.12.2013 р. — Л. : Львівський нац. ун-т імені Івана Франка, 2013. — С. 18.
6. Луць Л. А. Дискусія круглого столу «Забезпечення єдності судової практики в Україні» / Л. А. Луць // Стенограма заходу від 17.12.2013 р. — Л. : Львівський нац. ун-т імені Івана Франка, 2013. — С. 32.
7. Курс цивільного процесу / В. В. Комаров, В. А. Бігун, В. В. Баранкова [та ін.] ; за ред. В. В. Комарова. — Х. : Право, 2011. — С. 62.
8. Шибіко В. П. Європейські стандарти у галузі захисту прав людини: проблема визначення і врахування при удосконаленні кримінально-процесуального законодавства України / В. П. Шибіко // Розвиток права України від Конституції Пилипа Орлика до сьогодні : зб. наук. праць Міжнар. наук. конф. юрид. ф-ту Київського нац. ун-ту імені Тараса Шевченка (20 травня 2010 р.) — К. : ВГЛ «Обрії», 2010. — С. 229.
9. Європейська конвенція з прав людини: основні положення, практика застосування, український контекст / за ред. О. Л. Жуковської. — К. : ЗАТ «ВПОЛ», 2004. — С. 201.
10. Абросимова Е. Б. Принцип відкритості діяльності суда / Е. Б. Абросимова, В. И. Анишина // Российское правосудие. — 2008. — № 11. — С. 16—28.
11. Новий тлумачний словник української мови : у 4 т. — К. : АКОНІТ, 1999. — Т. 1. — С. 121.
12. Комаров В. В. Передмова до Курсу цивільного процесу / В. В. Комаров, В. А. Бігун, В. В. Баранкова [та ін.] ; за ред. В. В. Комарова. — Х. : Право, 2011. — С. 6.

Грабовская Оксана. Использование положений Конвенции о защите прав и основоположных свобод в гражданском процессе Украины.

В статье исследуется роль и место Конвенции о защите прав и основоположных свобод в гражданском процессе Украины. Анализируется соответствие национального гражданского процессуального законодательства основополагающим принципам Конвенции.
Ключевые слова: Конвенция о защите прав и основоположных свобод, решения Европейского суда по правам человека, гражданский процесс Украины.

Hrabovska Oksana. Trends in the use of the Convention on Human Rights and Fundamental Freedoms in the civil process in Ukraine.

The article examines the role and place of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms in civil proceedings Ukraine and problems of courts. Analysis of compliance of national civil procedural law the fundamental principles of the Convention.

Key words: Convention on Human Rights and Fundamental Freedoms, the European Court of Human Rights, Civil Procedure.